

R. Várkonyi Ágnes

A DOHNÁNYI-KERT BUDÁN

*A Liget 2002.9-dik számában megjelent esszé változata,
melyet a szerző hozzájárulásával tesz közzé
a Dohnányi Kert Egyesület*

A KERT nagyobb izgalomba hozza a fantáziát, mint a természet maga - mondta valamikor a 18.század vége felé, a felvilágosodás és a romantika határán, Schleswig Holsteinből Anglia kertjeibe vágyva a kielii egyetem esztétika és filozófia professzora, Lorenz Hirschfeld, akit titkos szenvedélye, kertművészeti munkája emelt le az utóbbi időben a könyvtárak halhatatlanságából közénk.

Ősszel láttam először a kertet, véghetetlenül elvadultan, késő délelőtt. Zavarba ejtettek a dimenziók, a dzsungelen is áttetsző szerkezet, az utak, a hársfa, a szobor, a medence s a fenyők csúcsaira feszített októberi kék. Mint egy régi olvashatatlan szöveg, úgy nézett vissza rám ez a kert. A hársfa bronzkupolája ragyogott, s a szobor, mintha még az első világháború elől menekülve felejtette volna itt valaki, szecessziós divatú hajkoronájával mély árnyékba rejtette arcvonásait. A medencéből hiányzott a víz. Már az első találkozásunkon is kényszerített, hogy kiderítsek valamit, amiről még alig sejtettem, hogy valójában mi lehet. Csak tudtam, hogy a látható valósága, pillanatnyi kert-létének valósága mögött a másik valóság vonzott. A kert kerten túli kertsege izgatott.

A KÉRDÉS megfogalmazásához nagyban hozzájárult a tanítvány, Vázsonyi Bálint tartalmas könyve s még sok minden más. Elsősorban maga a kert. Dohnányi Ernő (1877- 1960) 1927 november 19-én levelet kapott: a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter „*művészi pályafutásának harmincesztendő fordulóján a magyar királyi kormány*” nagyrabecsülését fejezte ki, s mert művészi munkásságának tettei nemcsak az ő személyes „*művészi jelentőségét és világhírét növelték, hanem a magyarság szellemi és erkölcsi súlyát is gyarapították,*”, felkéri „*egy szabadon választandó zenemű komponálására, melynek szerzői tiszteletdíjául ötvenezer pengőt ajánl fel.*” Jellemző sorok; Klebelsberg a kultúrát sokkal jobban becsülte, mintsem hogy századának ellentmondásai szerint mérje. Tudta, hogy a kultúra hosszú távú építkezés. Dohnányi tagja volt a forradalom idején a Nemzeti Tanács művészeti szakbizottságának, s Reinitz, Bartók és Kodály társaságában beválasztották a Tanácsköztársaság zenei direktóriumába. Kiállt Kodály mellett: „*minden felelősséget magamra vállalok.*” Megszakította kapcsolatát a hivatalos Magyarországgal; elbocsátották a Zeneművészeti Főiskola igazgatói tisztségéből; Bartókot a század legtisztább emberének mondta, és Lukács György apjának segítségével megoldotta méltatlan lakáshelyzetét. Világhírű volt már akkor, 1916-ig külföldön élt, páratlan külföldi elismeréseket és

meghívásokat kapott, most itthon maradt, a hivatalosság törvényenkívüliségében is a magyar zenei élet meghatározó személyisége lett.

Ötvenezer. Értékét manapság alig tudjuk felfogni. Fejedelmi összeg; abban az évben váltotta fel a pengő a koronát, s az angol fonthoz igazították. Mégis valószínűleg csak részben volt elég, hogy megvásárolja a több mint egy holdnyi területet, és fedezze az építkezés és a kert kialakításának hatalmas költségeit. Megragadta a kilátás, a hegyoldal, a déli fekvés, a szeszélyes, hol meredekebb, hol lankásabb lejtő. Az egykori gerincen, a mai Széher útról nyíló rövid lapos részen 1928-29 folyamán elkészült a háromszintes ház, és 1929-re kiépült a kert. Milyen is volt eredetileg? Aki a második világháború után látta, csak elképzelései lehettek róla. Néhány fénykép, levél, emlékezés: széles ívelt utak, lépcsők, kertészház, fák, bokrok, virágágyasok, úszómedence, nagy tisztás. Félkörívben a több mint ötven hatalmas fenyő mintha egykori erdőből maradt volna itt. Csakhogy azonnal több is lett ez a kert mint a Dohnányi család, a művész, a feleség és két gyermekük minden napjainak igényes kerete. Teátruma lett egy magára találni próbálkozó országnak, egy kiszolgáltatott országnak, egy önmagát kereső országnak. Művészek, írók, orvosok, a világ nagy zongoristái, és az ország olyan ifjú tehetségei találkoztak itt, mint a legkedvesebb tanítvány, Faragó György. Rítusok színtere lett. A kert ura a magyar zenei élet mestere, 1928-tól tanár, majd tényleges igazgató a Zeneakadémián. Mesteriskolát vezetett és fiatal tehetségeket indított el a művészet világhírű útjain. Irányította a Filharmónia zenekarát, a Rádió főzeneigazgatója volt. Terveket írt a zenei nevelés reformjáról, turnékra járt a világ távoli szegleteibe, a vidéki hangversenymeghívásokra egyszerűen nem tudott nemet mondani. Bartók több művét ő mutatta be, fiatal tehetségeket és külföldi hírességeket léptetett fel, és folyamatosan alkotott. Itt született a Rurallia Hungarica (op.32) kiegészítése, a Szegedi Mise (op.35.), a Szimfonikus percek zenekarra (op. 36.), a Sextet in C Major (op.37.) és az Ember tragédiájára a Cantus vitae (op. 38.). Itt született a Diákok dala (1931), a Magyar karácsonyi énekek (1931) és a Murányi Venus opera vázlat (1931). Küzdött több éven át a színvonalért, s vívta napi harcait az irigyek, sandák, a kultúrpolitika dilettánsai, az aljas gyanúsítgatók ellen. 1933-ban a Liszt Ferenc nemzetközi zongoraversenyt, a magyar tehetség és tudás győzelmét ünnepelhették, s a zongoraművésznő Fischer Annie vitathatatlan győztesi díját méltatlan támadókkal szemben kellett megvédenie. Álláspontját sokszor megfogalmazta, a gonosznál gonoszabb időben a vezérkarnak is megírta, mert a telefonok már mit sem számítottak, és Hernádi Lajos zongoraművészt másként nem menthette meg a munkaszolgáltból: „A keze a nemzet fontos kultúrkinccse...”

Életrajzát írva a tanítvány, nemcsak azt hangsúlyozza, hogy mestere szerette és megbecsülte a kertet: *„Egész életében a virágok szerelmese volt, szépérzékének természetes függvénye volt ez. Kertjének minden négyzetcentiméterét maga tervezi egy ajándékkul kapott ”virág-napló” lapjain. Minden virág, minden növény számára külön fejezetet kezd, hogy bontakozásukról rendszeres jegyzeteket készíthessen. Hozzáértő gondos kézzel választja ki a magokat, hagymákat, s azután maga ülteti őket a földbe.”*

Sokszor elgondoltam, hogy mire is készülhetett ez a virágnapló. Stratfordban a szülőházat körülvevő színpompás szőnyeget nézegetve a Shakespeare drámák virágaiból, remek ötletem támadt. Dohnányi viszonylag

rövid időt, alig több mint egy évtizedet élt itt 1929-1941 között a Széher úti kertben. Majd Zachár Ilonánál lakott, s 1944 novemberében beszállásoltak hozzá két osztrák katonát, elégük volt a háborúból, hamisított parancssal mentek Bécsbe, s autójukban helyet kínáltak új családjának is. Csak néhány ifjúkori kottáját vitte magával és a frakkot. A virágnapló itthon maradt. Lappang azóta is. Talán egyszer majd előkerül, mint Jókai virágnaplója. Becses dokumentum lesz. Mi nem válogathatunk a történelem terebélyes évszázadai alatt a „dendrologiai növényjegyzékek”, „növény-társadalmi anyakönyvek”, üvegházi naplók, „kertkalendáriumok”, herbáriumok gazdag terítékében. Mint a szerencsésebb országok gyermekei. Nálunk nem élnek sokáig a fák, elvesznek a virágnaplók, mindent sokszor kell újrakezdeni. Nem mintha a Kárpát - medence kertjei nem nyújtanának ugyanúgy gyönyörködést, pihenést, nem árasztanák a lélek nyugalma, és az életkedvet, mint mindenütt, a világ minden szegletén. Igaz, hogy ezen a tájon a kertek sokszor lettek küzdőterek, barbárság áldozatai és teremtek bánatot, mint a régió története. Hol van mégis ilyen szeglete a világnak, ahol annyi meglepetéssel és váratlan örömmel szolgálnak a kertek ? 1945. január 12-én Dr. Szlabey Ernő (1893-1956) szülőotthont nyitott a házban, és menekülteket, sebesülteket is fogadott. Az ostrom heteiben a kert óriási hűtőszekrény lett és az élni akarás színtere. A nagy hóban tárolták az élelmet, és öt évig, 1951-ig, visszhangzott az újszülöttek sírásától. Azután a házat megosztották. Felső szintje a Dohnányi rokon Szlabey család lakása lett. Az alsó lakásba Fülep Lajos (1885–1970) művészetfilozófus költözött, élvezte, hogy az ablakokon már benéztek a hárs, a nyír, a sokféle juhar lombjai, és 1956 október első vagy második vasárnapján telefonált Csanak Dórának és férjének Fülöp Gézának: jöjjenek ki, mert még soha nem látta ilyen színpompásnak fákat.

Nyíltan és félreérthetetlenül 1971 egyik áprilisi estéjén hangzott el a kérdés, amikor otthonunk lett a ház alsó lakása. Fülöp Géza egész nap segített a költözködésben, felesége, Csanak Dóra délután jött, Szűcs Jenőék később néztek be, hogy üdvözlőjkék az eseményt. (Akkoriban két kis gyermekkel egy családnak a lakás kozmikus életcél volt, több évtizedes munka eredménye, albérletek és szűk szállások kényszeréből az ígéret földje, elérni nehezebbnek tűnt, mint feljutni a holdra. Ki emlékszik ma már a végtelen türelemjátékok, manőverek izgalmaira, hogy kiesik a láncból az egyik partner, eltévedünk a tanácsi irodák és rendeletek labirintusában, nem fut be a kéziratelőleg, és kimerül a baráti kölcsön. Hol vannak már a kényszerű építkezések emlékei, az egyik a baráti kör tagjai például, akik közösen ásták ki egy szerény hajlék alapjait, három kontinensre futottak szanaszét. Megfelelő lakáshoz jutni az élet különleges eseményének számított, s mi is cserék és szerzői honoráriumokból, baráti kölcsönökből törlesztgetett adóssággal jutottunk ide.) A verandán ültünk, pokrócokban, mert hideg volt a tavaszi este, enivaló még semmi, csak kenyér és férjem egyik külföldi tanítványának ajándéka, egy üveg Black and White, s a kert tisztásának lenti szegletében zöldhagyma ágyásra leltünk. Igaz, abban az időben heves vitákban próbáltuk meghatározni önmagunk, vagyis az országot, mégis bizonyos, hogy ebből a váratlan zöldhagymaleletből adódott a kérdés, milyen kert ez a kert ? Mármint műfaját tekintve, szignifikánsan! Díszkert? Park-kert? Úgy általában villa-kert? Mi lenne más, mint nagypolgári kert? Ez meggyőzően hangzott. Csakhogy.

Budapesten nincsenek hagyományos polgárkertek, mint pld. Amszterdamban, ahol a grachtok, a csatornák partján emelkedő 17.századi kereskedő-házak mögött a kertek eredeti pompájukban vészelték át az évszázadokat. Nálunk, mire Budából és Pestből Budapest lett, eltűntek a régi polgár-kertek. Olykor benézve a várbeli házak bolthajtásos kapuin, vagy betévedve a régi Víziváros romladozó kis házaiba, még fellelhattük a régi polgárok fallal kerített kiskertjeinek romjait. A pesti palotákhoz kastélykertek épültek, mint a Károlyi-kert, azokból is sokat elrabolt az idő. Beépítették, vagy közparkok lettek, leaszfaltozták útjait, és a fakérgék őrizik a leépülés vésett, karcolt, bicskázott obszcén lenyomatait.

Az értelmiség és a nagypolgárság a 19.század második felétől kezdve a budai hegyekben nagykeres nyaralókat létesített, s ezek sokmindent túléltek. Európa a század elején, mielőtt lerombolta önmagát, még sietve megfogalmazta a természet és az ember viszonyáról évezredek tapasztalatait. Képzett kertművészek nálunk is régi értékeket összegezve tervezték meg a nagypolgári villák kertjeit. A ház és a környezet viszonyát, a táj és a hajlék harmóniáját emlegették, miként Andrea Palladio (1508-1580) itáliai villái hangsúlyozták egykoron.

Zádor Anna (1904-1995) művészettörténész azonban leintette az ilyen kalandos összevetéseket. Egy személyben volt ő a legjobb közép-európai Palladio-szakértő, a kertek értője, és őrizte a ház hagyományait. Úttörő tanulmánya a magyarországi tájkertekről Nikolaus Pevsner világhírű tanulmánykötetében jelent meg Washingtonban 1974-ben, és kezdeményezésére örökítették meg a ház homlokzatán a zeneművész és a művészetfilozófus nevét 1975-ben. Véleménye szerint ideje, hogy elkerüljük a régi csapdákat, amikor *„mindenki abba a tévedésbe esett, mintha Palladio villaépületei, bármely módon is hasznosíthatók lennének ...az 1900 körüli és utáni villaépítészetben.”* Palladio villái nem nyaralók, hanem lakóhelyek, egyszerre felelnek meg az önkifejezés (reprezentáció) és a feladatkör (funkció) igényeinek. Kapcsolatuk a tájjal elemi esztétikai igényt testesített meg, és ez a kapcsolat sokféle, amilyen sokféle lehetett a táj: vízparti, vagy szárazföldi, sík-vidéki, vagy hegyoldali. Bagnolóban a Villa Pisani, az egyik legjelentősebb villa, amit Palladio épített, nem nyaraló, nem pihenőhely egy-két hónapra, hanem birtokközpont, az élet állandó színtere. Valóban más volt ez a kert, létesítője, ha rövid ideig is élt itt, a kert nagy korszakát hagyta itt, és lényé az új világból is átította meghatározón, és mégis a kert önálló életet élt.

AZ UTAK rendje művészi tervezőre vallott, de a Dohnányi kert tervrajzáról akkoriban még senki sem tudott. Felmerült, hogy a régi tájkertek hagyományait vitte tovább. A reformkorban Magyarországon, aki tehetett, angol kertet építtetett. Miként minden korszakban, akkor is világképet, sőt politikai állásfoglalást fejezett ki a kert. A tájkert a változás igényét, a szabadság gondolatát hordozta pusztán létével is. Kiszámították a fák lombzatának színe-változását, azt, hogy milyen árnyalatokban sápadnak és pirosodnak az őszi levelek; játszottak a fényhatásokkal. Megkomponálták a festett tájat. Elhagyták a reneszánsz kertek szimmetrikus rendjét, szétszedték a barokk kertek büszke abszolutizmusát. Zöld szobrokká nyírt formáikból

kiszabadították a bokrokat, s hajlásokkal, kanyarulatokkal enyhítették az utak merev vonalát.

Az utak azonban lényegében sok esetben megőrizték a régi és még régebbi szerkezetek nyomvonalait. Mőcsényi Mihály mutatta ki Eszterháza, - korábbi nevén Süttör, ma Fertőd - környezeti fejlődéstörténetében az egykori rendszer továbbélését az új kertstílusban is. A 18. századi nagyszabású kert alaprajza visszautal Nádasdy Ferenc országbíró és királyi helytartó kertjére, Süttörön a barokk vadászkastély a ludláb-szerűen szétfutó utak találkozási pontján ott épült fel, ahol már az előző században is az erdő nyiladékai, irtássávjai sugaras szerkezetben futottak össze, s a point de vue-ben vadászház állt.

A kertek az évszázadok során rengeteget változtak, de ugyanakkor megőriztek közös elemeket. Végigtekintve őszidőben a fák színorgiáján és a páras tisztáson, úgy tűnt, hogy a régi tájkertek formáit őrzi ez a kert. Mégis a szimmetrikus lépcsősorok, a fenyves félkörívbe vágott nyiladék, s az elrendezés, ahogy a ház az utak találkozásánál a kert felső végében épült, távolabbi történeti tájak emlékeit idézte fel.

A KERTKULTÚRA minden korban, mint minden kultúra, hosszú folyamatok eredménye, hordozza magában az évszázadok rétegeit. Felhalmozott tudás és ellenőrzött tapasztalat. Folyamatos életminőség. Világlátás. Tudomány, ami a kor igénye szerint változik. Befektetést, gondozást, fenntartást kíván a kert és generációkon átöröklődő igyekezetet.

Művészi indíttatásokon, a liturgikus zene fegyelmén kívül Dohnányi a kertkultúra láthatatlan örökségét is magával hozta Pozsonyból.

A négytornyú vár alatt a 16-17.század gyilkos korszakában a történelmi korszakok kertjei éltek együtt, a múltbeliek és a jövőre készülők. Kertek találkozóhelye lett a két nagy Birodalom közé szorult Magyarországon, Királyság székvárosának kinevezett Pozsony ! Együtt volt itt a régi lovagi kertek örököse a várkert, és a királyi kert, kicsit már régies formában. Lent a várhegy oldalán és a Duna-part házsorai között meg kőkerítésekkel zárt polgárkertek sorakoztak. Feltűnt a környéken is az udvari kert, s az itáliai reneszánsz virágai kitörtek az udvarházak és főúri rezidenciák ágyásaiból, gyökeret vertek a paraszt porták kiskertjeiben, és a szerelemének diszei, dehogyan díszei, titkos üzenetek szimbólumai lettek. Elmagyarosodtak. Az Itáliából, Hollandiából, Törökországból idekerült tövek, palánták közé pedig jócskán költöztek be a mezőn élő vadvirágok, s a külföldiek csodálták a hazai kertek sokszínűségét.

Pozsonyban akkoriban már virágzott a másik fajta kert, a humanista tudósok zárt kertje. Orvosi, botanikus kertek szórták erős illataikat, s versenyre keltek a bécsi gyógynövény piaccal. Az 1651-ből Heindel Ferdinánd pozsonyi ügyvéd kertjéről fennmaradt katalógusa alapján állapították meg, hogy „*városi kertjeink nyugat-európai példákat követtek*”. Az 1650-es években pedig megjelent ebben a pozsonyi kert-kavalkádban a primadonna, hosszú készülődés, beharangozás után. Lippay György érsek bőkezűségét dicsérte. És még valami mást is kifejezett ez az érseki kert. Megjelent, de hogyan? Itáliai hozományát német divattal frissítette fel, átította diszkrét francia illatokkal, s nem tagadta, sőt hangsúlyozta, hogy családfája magyar. Vagyis több mint egy évszázaddal a török megszállás után széttört országban életvidáman,

kimeríthetetlen ötletességgel hirdette: egyszerre magyar és európai. Az érsek unokaöccse, Lippay János leírásából, a Pozsonyi kert-ből tudható, hogy mindent összegyűjtött ez a kert, szobrokat, szökőkutakat, remetelakot, egyszerre akart lenni minden kertek kertje, a reneszánsz szimmetriája és a barokk reprezentációja, egyik szegletében barlang, ahová csak a század nagy találmányán, a nagyító üvegen át lehetett betekinteni. A külföldiek csodálták, és sejtelmük sem volt, micsoda szorongásban éltek itt Pozsonyban is a török kiűzésére készülve az ország lakói.

Pozsony kertkultúrája jól viselte a terheket. Ötszázéves országos hagyományokra építhetett, és mint a korabeli Európa szeglete, természetes együttélésben összegezte a kertek nagy évszázadának nemzetközi újdonságait. Szerényen, de jó színvonalon. Nem adhatta alább. Szomszédjában a bécsi Burgban már akkor is Versailleset másolták.

Ma még nagyon keveset tudunk arról, hogy miként működött a régi évszázadokban a kertkultúra. Ez a korokon átívelő ezerszínű jelenség. Ez a bámulatos kevercs, kompozíció, komplexitás, mert a kert a természet, a technika, a humánus szférának bonyolult együttese. Hogyan működött az, amit kertkultúrának nevezünk, a háborúban? Vagy barbár időkben, az értelmiség nagy próbatétele idején! Kertbe húzódni? Nem gyáva menekvés, cinizmus? Babits 1939-ben tette fel a lelkiismereti kérdést, idézve szabadon Vergiliustól a Zrínyi tollán magyarított sort: „ *ég már Ucalegon...mi pedig ülünk be a szobába és patogtassuk a verseket?...*” A válasz: „ *A szellem jogait pedig mindenképpen és mindenáron fenn kell tartani...*” A költő dolga, hogy a vers remekmű legyen. A kerté, hogy valóban kert legyen. Aki kertet épít, az világlátást fejez ki, a jövőre számít.

Úgy tűnt akkoriban, a 16-17.században, hogy kiállta az ország az addigi történelmének legnagyobb próbatételét, a török megszállást; széttörték három részre, de felépítette virtuális egységét csupa újdonságból: az anyanyelvi írásbeliség, a vallási megújulások, a nyomdák, a vitélő iskolák, a tudomány, a reneszánsz műveltség, és még sok másból. Már tudták, hogy a török legyőzhető. A végvárak mögött kerteket építettek, a horvátországi Ozaly várától, Köpcsenyen, Lakompakon, Kismartonon, Lőcsén, Kassán, Patakon, Munkácson át eljutva Bonchidára, végigjárva a Körös-menti falvak temető-kertjeit, egészen le Fogarasig sétálhatunk fák, bokrok, virágok között. Töretlenül örökölte és tovább vitte ez a kor a növények sokféle jelentését, a kert szimbolikája beépült az anyanyelvbe, az altató rigmusok, a pásztor-énekek szövegeibe, a táncnóták és lakodalmas versek soraiba. Segítette megfogalmazni az ifjúság nevelését és az otthonalanság érzéseit.

Mindenki értette még, a 17.század utolsó harmadában, aki olvasta vagy hallotta Gyöngyösi István leírását Cupido kettéosztott házatájáról. A *Marssal társolkodó Murányi Venus* versezetben ez a kettévágott kert kulcs a mű politikai jelentéséhez is./ Sokszor elgondoltam, hogy Dohnányi itt ugyanebben a szobában komponálta a Murányi Venus operavázlatot, ahol több mint félévszázad után én az egykorú dokumentumok, levelek tömegével küzdve történészi módszerekkel hatoltam a szavak alatt futó jelentés rétegeiig, hogy megértsem ezt a különös művet, valójában a kultúra működését. Érdekes, annakidején az 1930-as években a határmenti kisvárosban, iskoláskorom idején Dohnányi neve mindennapi ismeretességgel hangozott, mint Liszt, Kodály vagy Bartók, s a kultúra határok nélküli szféráiból hozott valami ködös

foszlányokat. S különös, hogy a Széher úti kertbe Dohnányi már meghívta a Murányi Venust. / Gyöngyösi ismerte a pozsonyi Lippay kertet. Művében azonban a kert Cupidó házatája szimbolikus jelentést hordoz. Ennek a kertnek egyik fele kipusztult, gazfelverte terület, tört ágak, eltiport, száraz ágyások, ahol a kétségbeesés jár, a fogcsikorgató gyűlölet és az öngyilkos reménytelenség, ez az egykori kert a háború. A kert másik része csupa élet: gondozott ágyások, virágzó fák, önfeledten éneklő madarak, boldog szerelmesek és nyájas beszélgetők. Ez a kert az Éden hagyománya, a vágyott béke, a Mohácsnál elvesztett boldog nyugalom, évszázadok generációinak makacs reménye. Nem az a történelem, hogy beköltözünk ennek a kettős kertnek egyik avagy másik szegletébe, és vagy gyűlölködünk, siránkozunk, vagy ellenkezőleg hejhujázva dicsérjük magunk.

Pozsony észrevétlenül nevelte a kertek igényes művelésére gyermekeit; a Dohnányi - kert a pozsonyi kertkultúra leszármazottja is.

A HÁRSFA alig több mint háromnegyed évszázados itt. Mintha egyidős lenne a kert építésével. Megvan a titkod – gondoltam, - Pozsonyból hozott a mester! Mézes illata betöltötte a júniusokat és sejtelmeskedett. Nem tagadhatod le magad, Pozsonyban bódítottad híveidet Radéczy István (?-1585) királyi helytartó kertjében, a 16.század utolsó harmadában.

Úgy tudták, hogy Apolló fája és körülötte gyűltek össze a szellem emberei. Hiába verte a dobot a készülődő háború, hogy majd tizenöt évig pusztítsa, ami még megmaradt, ők szótték rendületlenül az eljövendő békeidők végeérhetetlen terveit a hársfa lombjai alatt. A pozsonyi kertben humanista tudós kör járt véleménycserére a hársfa alá. Költők, történetírók, filozófusok, orvosok és a nyomtatott könyvek szerelmesei találkoztak. Katolikusok és protestánsok, Erasmus tanítványai, humanista költők és a racionalis tudomány nyugtalan előhírnökei. Rendszeresen összejöttek. Voltak állandó tagjai ennek a „pozsonyi hársfa kör”-nek, mint az orvosi kertjéről is híres erőshitű evangélikus doktor, Purkircher György (1530-1578) és a francia király egykori apródja, a kor egyik legműveltebb főura, Batthyány Boldizsár (1535-1590). Rendszeresen átlátogatott Bécsből Párizs, Firenze, Padova neveltje, Zsámboky János (1531-1584) és a modern botanika megalapítója Carolus Clusius (1526-1609). Valószínűleg megfordult itt Sir Philip Sidney is. Társalgásukról a hársfa-versek tudósítanak. Istvánffy Miklós (1538-1615) történetíró több verset is írt. A legfontosabb címe: Egy csodálatosan szép hársfára, amely Radéczy kertjében áll Pozsonyban, s amelyet ő Apollónak szentelt. Válaszra ösztönzött ez a hárs és Elias Corvinus bécsi egyetemi tanár felelt: Istvánffy Miklósnak, aki Radéczy hársfájáról dicsőítő éneket szerzett. A kulcsmondatok oda vissza utalnak: a hársfa, Apolló és a kert gazdája, az összegyűlt társaság és az ország között „*Nézd a Radéczy pazar, gyönyörű kertjében a hársfát,/ s álmétkodj, látván, mily terebélyes, erős. [...] Mint ahogy itt ez a hárs virulóbb, mint máshol a hársfák,/ [...] soha többet a lomb, a virág ne hagyja el ágát,/ dús koronája babért ölt, soha nem fakulót.*” (Jelenits István fordítása). Annyit elértek, hogy a szakadatlan harcok évszázadában a humán műveltség nagyobb megbecsülést kapott.

A hársfa, (*Tilia tomentosa, grandifolia, cordata*) azonban nemcsak a pozsonyi Múzsák oltalma, Mátyás király kedves fája volt. Kiderült: rengeteg a hársfa ebben a korban: a bonchidai Bánffy-kastély kertjében ezer hársfa,

Zborón száz, Kismartonban liget, Nagycenken hárssor ötszázhatvanhét fából! Ott volt mindenütt, Erdélyben, a Dunántúlon és Felső-Magyarországon. A Kárpát - medence a kora újkorban hársfákkal illatozott. Ennyi tudomány, vagy Mátyás király emlékezete! Több ennél: fontos szimbólum. Nemcsak a magyarok, hanem a németek, a szlávok messze a középkorba nyúló hagyományában egyaránt. Az egység sátra, Isten békéjének temploma, a közösség védelmező kupolája. Alatta kötötték össze a szerelmesek kezét és búcsúztatták az eltávozókat. Rákóczi György levelet írt lombjai árnyékában, és László unokaöccse a hárs alatt reggelizett. Nem felejthetjük azonban a hasznossági megfontolásokat sem. Különben megcsönkítanánk a múltat. Az oszmánok megszállta terület, az Erdélyi Fejedelemség és a Királyi Magyarország egyik fontos kiviteli cikke volt; a méz- és a méhes kertek tulajdonosai, a mézgyűjtő kis-kereskedő társulások tisztában voltak a hársfavirág értékével. Kézzelfogható bizonyíték ugyan nem volt rá, hogy a Széher-úti kert hársfájához a humanista hagyományok tudatos megfontolása fűződne, de tény, hogy az immáron elmúlt században is szellemi találkozások őrizték itt a tér és az idő törekeny egyensúlyát.

Bármikor és bárki is ültette ide hét nyolc évtizede, több száz évről beszélt, mint a hársfák általában a Kárpát-medence kertjeiben. Figyelmeztetett, ez a kert sem egy csapásra született, hanem hosszan készülődött és változott. Lett. Állandóan. Mégpedig évszázadok alakította tervek szerint. Természetesen a második világháború küszöbén már nem volt olyan könnyű összegyűlni a hársfa alatt, mint a 16. század vége felé Pozsonyban.

A SZOBOR Galafrès Elza (1879-19??) a művésztárs feleség. Nem tudom, hogy a berlini származású színművésznőnek sikerei színhelyein, Halleban, vagy a bécsi Burgtheater környékén van-e szobra. Még mint Bronislaw Huberman hegedűművész felesége vitte sikerre a Pierette fátyola c. Dohnányi-művet (Op. 18.) s már mint a mester hitvese költözött be két fiával, a kamaszodó Huberman Jánossal és a tízéves Dohnányi Mátyással a kertbe. Már kibontakozott sokoldalú tehetsége. Tudósításokat írt a Pester Lloydba, foglalkozott a színésznők társadalmi helyzetével, intézte férje bonyolult levelezését, vitte a házat, és művészete áttörte az anyanyelv korlátait. „*Galafrès Elsa nem adott pantomimjában 'programot' a Schubert muzsikához... Fantáziája a zenén természetesen átszűrődő asszociációkat ragadta meg és Schubert életének nagy általános szimbólumát rajzolta elénk ...*” írta a Pesti Napló. Friss alkotóerővel vállalta, Bartók felkérésére a *Csodálatos mandarin* pantomim koreográfiáját és rendezését, s nem tudom, milyen érzés lehetett, hogy az operai bemutatóból, a kultúrpolitika értetlensége miatt nem lett akkor semmi. A Szlabey-család megőrizte legeredetibb alkotásának dokumentumait. 1934. december 6.-án mutatták be a két Dohnányi-mű a Rurulia Hungarica és a Szimfonikus percek két tétellel bővített tánclegendának a Szent fákjának a zenéjére írt táncjátékát az Operaházban. A Pesti Napló kritikája hangsúlyozta, hogy Magyarországon megszületett, az első táncpartitúra, más lapok írásai forradalmi újdonságként üdvözölték, hogy a művésznő különböző műfajok harmóniáját, a zene, a mozgás és a térbeli képek egységét teremtette meg, és mindenki a magyar táncművészet és tánc-koreográfia kotta-nyelvének nemzetközi sikerét ígérte. Azután minden máshogyan alakult. A táncpartitúrában engem nem is az

egységes és a zenével összehangolt jel írás ragadott meg, hanem a „pásztorok”, a „lányok”, a „csárdás”, az „ugrás”, a „szétszaladnak” szavak, és a virágnaplón gondolkodom. Ha nem történik az ami történt, talán beplántálódik ide a régi népdalok növény együttese, a rutafa, a teljes szegfű és társai.

A művész nő itt vészelté át az ostromot, Szlabey doktor szülőotthonának legfőbb segítője volt. Elsőszülött fia elment, s a kisebbik nem került haza a háborúból, kerestette, 1946-ban exhumáltatta és az újratemetés után 1946 őszén Rákosi engedélyével külföldre távozott, átrepült az óceánon, Vancouverba. Huszonkilenc éves volt, amikor találkoztam vele, 2000-ben az amszterdami „Wenen 1900. portret en interieur” kiállításon. Otto Friedrich, a győri származású művész 1908-ban festette meg olajban. A szobor frizurája ugyanolyan, mint ezen a képen. Azt sem tudjuk, hogy eredetileg hol állt a szobor, a déli homlokzat beszögellésében kulcshelyre került. Mindenhol jól látható, aki kinéz a könyvtárszoba fülke-ablakán, vagy ül a verandán, lemegy a lépcsőn, vagy feljön az alsókertből. Mintha a nap járása is úgy igazította volna a maga útját, hogy sugarai összefogva a házat a kertet, fényekkel és árnyékokkal fogalmazzák meg sokféleképpen ezt az arcot. Kora reggeltől alkonyatig. Amint délkeletről a város háztetőiről átlendül a hársfa ágaira s ahogy az évszak engedi, magasabb, vagy alacsonyabb delelőn lépdel végig a fenyők csúcsai között, s végül valahonnan a János-hegy mögül int még ide, ünnepélyesen. A tanúnak. Aki túlélte az ostromot, az egykori világ szétbomlását. Túlélte azokat az idők is, amikor ha négy kiscserkész kiment a budai hegyekbe, vagy néhány jogász az albérleti diáktanyán összejött, könnyen érte őket vád: a birodalmat megdöntő összeesküvést szőnek, veszélyeztetik a világ békéjét, és elmélkedhettek a rács mögött a régi kérdésen, amit már a 17. században feltettek az oszmán birodalom ólomsúlyú égboltja alatt: vajon mit árthat a szúnyognál is kisebb lény, az elefántnál is nagyobb hatalomnak. Két évtizeden át itt Fülep Lajosnál, a „profnál” rendszeresen összejöttek költők, tudósok, irodalmárok, művészettörténészek, Beney Zsuzsa, Fodor András, Vekerdí László és mások. Jártak ide Weöres Sándorék, Vas Istvánék, és Bernáth Aurél. Megfordult itt gyakran a zeneművész Bozzay Attila, a népzene-tudós Sárosi Bálint és a Csontváry monográfiáját író Németh Lajos. Ha egyszer majd megírja valaki a pártállam négy évtizedének szellemi életét és számba veszi az önálló köröket, a 16. századi pozsonyi humanista kör hagyományait folytató láthatatlan világhálón az egyik legjelentősebb lesz a Széher - úti kert.

Kicsit odébb, a szoborral szemben a ciprus. Fülöp Géza feleségével Firenzében portyázott, onnan hozták és elnevezte Helikonnak. A firenzei származék harminc év alatt magasra nőtt.

A szobor a kertben egyidős a kert évszázados művészetével. Az idők változtatják a témát, antik istenek, szentek, hősök, mártírok, költők és aki eltűnt. A természet minden korban igényelte, hogy megidézhesse a tanúságtevőket. A 18. századi magyarországi angol kertekben a görög mitológiából vették az alakokat, nemcsak azért, hogy a tájból antik táj legyen, hanem mert Fortuna, Venus, Pallas Dianna elvont eszméket testesítettek meg. Aki tudja a debreceni egyetemi kert bronzalakjait, kollokválhat a reformációból. Ma is úgy látom, amint először megpillantottam még a hatvanas években Northwoodban a larchwoodi kertben a zöld pázsit túlsó szélén Sir

Walter Scott fiatal tekintetét. Háromszáz évvel azelőtt az 1660-as években Lippay György érsek pozsonyi kertjében a tó közepén Szent György lovas szobra hirdette, hogy a török, ez a napkeleti sárkány mégis legyőzhető.

A VÍZ a kertben: forrás, kút, medence, halastó, patak, szökőkút, csobogó, vízesés, csatornató - jelen van ezer éve, vagy ameddig szemünk ellát az idő és a tér végtelenein. Több, mint az egyik őselem, nemcsak az élet forrása, létünk másik dimenziója itt, nélküle nem igazi kert a kert. A kora középkori kolostorkertekben a gyepszönyeg közepén kút volt, vagy tisztavízű forrás, ital és felfrissülés a zarándoknak, megújító elmélkedésre indít, és kifejezi, hogy minden kert sziget a világ tengerében. Bonfini a budai várkert halastaváról is írt, Sir Walter Scott kis patak egyik végén áll, s a kutatók vitatkoznak, hogy a pozsonyi kertben vajon Szent György lova valóban a halastó közepén vagy inkább a szélén ágaskodott volt. Mára beköltöztették a pímási palota udvarára, és a sárkány köpi a vizet. Betemette az idő a két nagy szökőkutat is. Leírásokból tudjuk, hogy úgy állították be ezeket a - korabeli kifejezéssel - „ugró-kutak”at, hogy a rájuk eső napsugarakból szivárvány íveljen az út fölé. Csak elképzelni tudjuk, amikor nyári reggeleken az öntöző cső szórt sugara színekre bontja a napot.

Ugrókutat terveztek a Dohnányi ház elé is, de megvalósítására már nem volt idő. Az úszó medence pedig régen üres. A hiányok a befejezetlenség, a veszélyeztetettség jelei. A kert a háború után többször is a megsemmisítendőök leltárába került.

A HELLEBORUS NIGER, a fekete hunyor mentette meg. Legalább is olykor úgy hiszem. Évtizedeken át megjelent, enyhe telek végén vagy kora tavasszal, rendszeresen. Mikor került ebbe a kertbe? Talán itt élt ősidők óta, talán úgy került ide, hogy a pilisi erdők növényzete lassan kezdte visszafoglalni ezt a területet. Melius Péter tudósítása szerint (Herbarium, Kolozsvár, 1578) feltűnt már a legkorábbi szójegyzékeinkben is. Hunyorból sokféle létezik: fehér-, vörös-, hamis-, hegyi-, és vízi- hunyor, de a fekete a legérdekesebb, és csak „*az Alpesebben, az Appenninekben és Szerbiában honos.*” Már ismerte Plinius. A lovagok karácsonyi virágjaival kedveskedtek szívük hölgyeinek. Gyógyításra használták, tudták róla, hogy mérgező és a Dioskurides longobardus 11. századi kódexben a rajza is fennmaradt, ahogy a dühöngőt lecsillapítja. Ki tudja, hogy a tapasztalatok és a hiedelmek milyen bonyolult útvesztőin alakult ki róla az a hiedelem is, hogy „*elűzi a gonoszt*” ?

Magyarországon pedig mindig is a „*kertek alján lappangott a gonosz.*” Kivagdalt gyümölcsösök, megrabolt vadás kertek, felparcellázott parkok történetei köteteket tehetnének ki. 1933 novemberében jelent meg Fülep Lajos írása a hidasi református gyülekezet elfogyásáról, és beszélt a templom kertjének pusztulásáról. A templomban „*az egész belső teret borító, deszkából készült boltozatot egész terjedelmében hatalmas festmény díszíti, az Édenkert – azaz díszítette, mert a boltozatnak felét, éppen a kert közepén álló almafa feléig leszedték...a deszkákat elszabdalták a német református egyház káplánja lakásába padlózatnak. Most a paradicsomi fának csak egyik fele van meg, tőle jobbra szőlőlugas látszik, meg hegyek, - a másik felét, melyen Ádám és Éva lehetett a kísértővel, elpusztították. Ehhez fogható vandalizmusra békés időben aligha találunk példát*”.

A Dohnányi-kert többször is veszélybe jutott. Valaki tervbe vette, hogy beépíti: "a medence jó lesz pincének". Szemrevételezték, mint anyagraktárt. A ház és a kert lakói küzdöttek. Ki-ki a maga módján. „Ideális felvonulási terület” - „De hát a fenyők!” - „Csak az útban lévőket vágnánk ki.” – „Ez a kert műveléstartó emléke. Sokat járt ide Bartók Béla, és minden vasárnap délután a Kodály-házaspár. Beszélgettek!” – Csodálkozó, értetlen tekintetek. – „Beszélgettek? No és!” S azután vérig sértették a kert: - „olyan ez is, mint bármely más pesti kert.”

Zádor Anna mindenkit ismert, aki számított és aki szólhatott annak akinek szava volt. Kalandos haditervek születtek. Angol barátaink, John és Angela Eckersley, akiket a kert magába szeretett, tanácsokat adtak. Születtek apró sikerek. Sok jóakarát, meddő kísérlet. Elkészült a kert növényvilágának katasztere. Növénykatalógusát a ház lakóinak a kert védetté nyilvánítása érdekében beadott kérésére a Budapest Főpolgármesteri Hivatal Környezet- és Természetvédelmi Főosztálya az MTA Ökológiai és Botanikai Intézetének bevonásával rekonstruálta. De akkoriban ezen az alapon nem lehetett védetté nyilvánítani.

Kiszemelték háborús film színhelyének. Egy télutói délelőttön kijelölték az ágyúállás helyét, és hogy hol ássák ki a lövészárkokat. A behavazott tisztás szélén megjelent két tenyér, megjelent jellegzetes levelével a fekete hunyor. – „Löni is akarnak?” - „Mindössze néhányat, beszámítva a próbálövéseket is!” – „Lángszóró?” – a tűzrendész számolta a fenyvest, - „negyven - ötven fáklya!” Kitudja hányadszor, a kert megint megmenekült. A hunyor visszahúzódott földalatti életébe, és történt tovább a rend; sorban jelentek meg: hóvirág, kankalin, ibolya nagy kék foltokban, vérehulló fecskefű, a gólyahír, a harangvirág; a mókusok előadták a szokásos tavaszi koreográfiát, barnultak a bodzavirágok, a medencében meggyült a zivatarok vize, elszaporodtak a szúnyogok, azután bronzpalástot öltött a hársfa, s a téli kora délutánok Petőfit idézték: „Mint kiűzött király országa széléről,/ Visszapillant a nap ... S mire elér szeme a túlsó határra,/ Leesik fejéről véres koronája.” Megjöttek az égi koldusok, Helikon gátlástalanul társalgott a széllel és mivel különösen zord lett a tél, jeges hócsuklyába burkolódzva odahajolt a prémkucsmás szoborhoz.

Hallottam, hogy Sándor György zongoraművésznek is tudomására jutott a kert megmentése. Dohnányit nagyon becsülte és sokat tett Bartókért utolsó éveiben, a III. zongoraversenyét ő mutatta be. Amszterdamban volt hangversenye, ez alkalommal mondta, jól emlékszik a kertre, és nagy dolog, hogy megmenekült a megsemmisüléstől. Sőt a tervrajzát ugyanekkor találta meg Alföldy Gábor, még mint a Kertészeti Egyetem V. éves demonstrátora és az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Tanszék Történelmi Ökológiai szemináriumának egykori látogatója. Solty László, az 1920-as évek jónévű kertépítő mérnöke szépen gondozott kertnek tervezte meg: nagy virágágyak, rózsával futtatott pergola. Tervrajzán nincs hársfa, nincs szobor, de van a ház bejárata előtt is vízmedence, vagy szökőkút. Tervezője elgondolásához viszonyítva a kert befejezetlen maradt. De tovább építette önmagát. Minden kertek kertje lett. A hársfa, a szobor, a víz a mindenkori kertek szakrális elemeit összegezte. A folyamatosságot, ami annyiszor megszakadt ezen a tájon. Évszázadok kertkultúrájának egymásba itatódott emlékét őrzi. Miben bízunk? 1990-ben még azt írtam, hogy talán arra is való a történelmi

ökológia akkor még új tudománya, hogy „felépítsük újra Mátyás király egykori kertjét a Duna- kanyarban.” (Pelikán a fiaival, 84.). Ma pedig már kész Közép Európa egyetlen rekonstruált középkori kertje. A Dohnányi-kert jellegét pedig a Firenzei charta világosan meghatározta: „A történeti kert olyan építészeti és növényi elemekből álló alkotás, amely történeti, vagy művészi szempontból közérdekű. Mint ilyen, műemléknek tekinthető. ...A történeti kert elnevezés éppúgy alkalmazható szerény méretű kertekre, mint nagy kiterjedésű tájparkokra.” Remélhetjük, hogy valóban felépül a Dohnányi-kert is, őrzi létesítőjének emlékét, aki még távoli otthonában is visszaidézte. Mint minden történeti táj a világ minden részén, ez a kert is évszázadok művelődési alkotásai szellemét őrzi. Hozzájárul ez a kert, hogy megértsük a régi Magyarország kertjeit, a pilisi erdők növényeit, a természet önmagát építő jellegét. Ösztönzően segíti az éltető forrást, hogy megszűnjék régióinkban a legfőbb hiány, és megszülessen az egységben látás kultúrája.

IRODALOM:

- ALFÖLDY Gábor, *Az 1790-1919 közötti magyarországi kertművészet válogatott bibliográfiája.* In: *Régi magyar kertek, Vár ucca 17,* Veszprém, 1999.
- BECKER, E- GRABNER S., *Wien 1900, Der Blick nach innen.* Amsterdam, 1997.
- F. CSANAK Dóra, „Hidas a végzet talpa alatt.” *Fülep Lajos ismeretlen újságcikke.* *Ars Hungarica,* 1994. Tanulmányok Zádor Anna 90. születésnapjára.
- FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978.
- GALAVICS Géza, *Magyarországi angol kertek,* In: BUTTLAR Adrian von, *Az angolkert, A klasszicizmus és a romantika kertművészete,* Bp. 1999.
- GOMBOS Károly, *Régi kertek Pesten és Budán.* Budapest, 1974.
- HAJÓS, Géza, (red.) *Historische Gärten in Österreich . Vergessene Gesamtkunstwerke,* Wien- Köln- Weimar, 1993.
- KAÁN Károly, *Természetvédelem és természeti emlékek.* Bp. 1931.
- KISZELY – PAPP, Deborah, *Ernő Dohnányi.* Hungarian Composers- 17. Mágus, Budapest, 2001.
- J. SZIKRA Éva, *A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek története és helyreállítása.* In: *Királyi, hercegi kertek Magyarországon.* Szerk. Alföldy Gábor. Bp. 2001.
- ŐRSI Károly, *Tájképi kertek Magyarországon.* Szerk: ALFÖLDY Gábor, Bp. 1996.
- RAPAICS Raymund, *Magyar kertek,* Bp. é.n./1940/
- RITOÓKNÉ, SZALAY Ágnes, *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei .* Az Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszék. 1983-1984.
- R.VÁRKONYI Ágnes, *A Marssal társolkodó Murányi Venus.* Bp. 1987.
- STIRLING János, *Magyarországi reneszánsz kertművészet a XVI-XVII. században,* Bp. 1996.
- SZABÓ T. Attila, *Erdélyi történeti kertek egy biológus szemével.* In: *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem.* Szerk GALAVICS Géza. Bp. 2000.
- TAKÁCS Imre, *A kolostor kertje.* Pannonhalmi Szemle, 1995, III. 2.
- TILMANN J.A. „...Ilyen kert és ilyen tó.” *Kertlaboratóri kontempláció.* Pannonhalmi Szemle, 1995, III.2.
- VÁZSONYI Bálint, *Dohnányi Ernő.* Budapest, 1971.
- ZÁDOR, Anna, *The English Garden in Hungary.* In: PEVSNER, Nicolaus, (ed.) *The Picturesque Garden and its Influence Outside the British Isles.* Washington, 1974, 77-98.
- ZÁDOR Anna, *Az angol kert Magyarországon,* Építés-Építészettudomány, V. 1973.
- Az újságcikkeket és a családi emlékeket Szlabey Melinda bocsájtotta rendelkezésemre, ezúton köszönöm.

